

УДК 351.814:656(477)

DOI: 10.35432/tisb322024320715

Ігор Куспляк

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління та регіоналістики
Навчально-наукового інституту публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-1494-5008>
e-mail: kusplyak@ukr.net*

Наталія Колісніченко

*доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук
Навчально-наукового інституту публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-1083-7990>
e-mail: natakolisn2@gmail.com*

Олексій Якубовський

*кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри місцевого самоврядування та розвитку територій
Навчально-наукового інституту публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»
<https://orcid.org/0009-0004-6745-9550>
e-mail: ayakubovskyi@gmail.com*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ЗДОРОВ'Я

Обґрунтовується поняття «відповідальність» у царині етичного та правового поля. Виділяються основні ознаки відповідальності. Розкривається інтегральна сутність відповідальності як властивості особистості, яка виявляється в її усвідомленій, ініціативній, вільній, самостійній поведінці, є механізмом організації життєдіяльності людини, визначає успішність її діяльності. Досліджується відповідальність управлінців-керівників з огляду на специфіку управління людьми та організацією їхньої цілеспрямованої спільної діяльності. Надається загальна класифікація видів відповідальності, зокрема розглядаються юридична відповідальність, етична відповідальність, моральна відповідальність, фахова відповідальність, соціальна відповідальність, наглядова відповідальність, фінансова відповідальність. Зазначається, що трактування поняття «професійна відповідальність» в наукових публікаціях є неоднозначним. Переважно воно тлумачиться як усвідомленість прийняття особистістю об'єктивного факту належності до певної професії, відтак – наслідування цілей та цінностей цієї професії. Розглядається структура професійної відповідальності, яка включає кілька рівнів: відповідальність перед професійною спільнотою, відповідальність перед підлеглими, відповідальність перед суспільством, країною, відповідальність перед колегами та клієнтами. Визнається, що категорію «відповідальність» не варто розглядати окремо від категорій «обов'язок» і «право». Підсумовується, що сформованість професійної відповідальності є головним критерієм оцінки рівня професійної зрілості представника сфери публічного управління.

Ключові слова: відповідальність, особистісна відповідальність, професійна відповідальність, обов'язок, право, соціальна відповідальність, види відповідальності, професія, публічне управління, сфера охорони здоров'я.

Ihor Kusplyak

*Candidate of Political Sciences, Docent, Associate Professor of
the Department of Public Administration and Regional Studies of
ESI of Public Service and Administration Odesa Polytechnic National University
<https://orcid.org/0000-0003-1494-5008>
e-mail: kusplyak@ukr.net*

Natalia Kolisnichenko

*Doctor of Sciences in Public Administration, Full Professor,
Head of the Department of Social and Humanitarian Sciences
ESI of Public Service and Administration Odesa Polytechnic National University
<https://orcid.org/0000-0003-1083-7990>
e-mail: natakolisn2@gmail.com*

Oleksii Yakubovskiy

*Candidate of Historical Sciences, Full Professor, Professor of
the Department of Local Self-Government and Development of Territories
ESI of Public Service and Administration Odesa Polytechnic National University
<https://orcid.org/0009-0004-6745-9550>
e-mail: ayakubovskiy@gmail.com*

THEORETICAL PRINCIPLES OF PROBLEMATIC MATTERS OF PROFESSIONAL LIABILITY IN HEALTH MANAGEMENT

The concept of «liability» is revealed within the ethical and legal framework. The main features of liability are highlighted. The integral nature of liability is revealed as a personal trait manifested in conscious, initiative-driven, free, and independent behavior, serving as a mechanism for organizing human activity and determining the success of one's endeavors. The liability of managerial leaders is studied, considering the specifics of managing people and organizing their purposeful collective activities. A general classification of liability types is provided, including legal liability, disciplinary liability, administrative liability, economic liability, material liability, ethical liability, political liability, and party liability. It is noted that the interpretation of the term «professional responsibility» in scholarly publications is ambiguous. It is predominantly understood as an individual's awareness of the objective fact of belonging to a particular profession and, consequently, adherence to the goals and values of that profession. The structure of professional liability is examined, encompassing several levels: liability to the professional community, liability to subordinates, liability to society and the country, liability to colleagues, and liability to clients. It is recognized that the category of «liability» should not be considered separately from the categories of «duty» and «right». It is concluded that the development of professional liability is the main criterion for assessing the level of professional maturity of a representative in the field of public administration.

Keywords: liability, personal liability, professional liability, duty, right, social liability, types of liability, profession, public administration, healthcare sector.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Специфіка діяльності керівників сфери охорони здоров'я висуває підвищені вимоги до рівня їхньої відповідальності, і, зокрема, до професійної відповідальності. Професійна відповідальність керівника сфери публічного управління є на сьогодні однією з найважливіших якостей. Проблематика професійної відповідальності у сфері публічного управління охороною здоров'я обумовлена рядом комплексних факторів,

які охоплюють нормативно-правові (брак чітко визначених критеріїв і стандартів відповідальності для управлінців у сфері охорони здоров'я; суперечності та прогалини у законодавстві, особливо в умовах війни; недостатній механізм контролю за дотриманням етичних норм та стандартів), організаційні (опір змінам, бюрократія та корупція; низька здатність кадрів ефективно виконувати функції управління; відсутність прозорості у прийнятті управлінських рішень), соціальні (зниження довіри населення до державних органів управління через недостатню якість медичних послуг; високий рівень соціального напруження, особливо у період війни, що ускладнює комунікацію між управлінцями і громадянами; високі очікування суспільства щодо ефективності сфери охорони здоров'я, які часто не відповідають її реальним можливостям) та етичні аспекти (конфлікт інтересів, який може виникати у процесі виконання посадових обов'язків; відповідальність за помилки у реалізації програм з охорони здоров'я, які можуть мати катастрофічні наслідки для суспільства). Проблематика професійної відповідальності у цій сфері полягає у забезпеченні ефективного управління, здатного відповідати на виклики сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Аналіз досліджень із зазначеної проблематики показує, що відповідальність як професійна детермінанта особистості, входить до складу професійно важливих якостей, що визначають ефективність у багатогранній діяльності керівників сфери публічного управління охороною здоров'я. У різних підходах відповідальність відносять до моральних, комунікативних, управлінських якостей. Дослідженню відповідальності особистості присвячені праці Алексеєнко Т., Дуравкіна Н., Попович Т. та інших; Кудрявцева Г., Шевчук Л. та інші вивчали сутність та види відповідальності особистості; відповідальність як важливий показник професійної діяльності розглядали Бірюкова А., Погорелова Т. та інші. Проте бракує досліджень професійної відповідальності саме керівного складу сфери управління охороною здоров'я. На сьогодні необхідні подальші розробки для розуміння того, як професійна відповідальність у цій сфері сприяє забезпеченню ефективного, етичного та прозорого управління, здатного відповідати на виклики сучасності. Це вимагає комплексного підходу, включаючи теоретичні аспекти вивчення шляхів вдосконалення законодавчої бази у цьому напрямку, розвитку професійних управлінських компетенцій тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета полягає в обґрунтуванні теоретичних засад проблеми професійної відповідальності у сфері публічного управління охороною здоров'я, зокрема, шляхом визначення її сутності, особливостей, видів, напрямків формування.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проблема професійної відповідальності керівників сфери публічного управління не була предметом спеціального багатостороннього дослідження, незважаючи на те, що почуття відповідальності завжди вважалось важливою рушійною силою будь-якої професійної діяльності. Проблеми вивчення професійної відповідальності у сфері публічного управління охороною здоров'я (ОЗ) визначаються тим, що у наукових джерелах відсутнє однозначне трактування сутності понять «професійна відповідальність», «професійна відповідальність керівника», «професійна відповідальність керівника сфери публічного управління охороною здоров'я». Крім того, недостатньо вивчені взаємозв'язки професійної відповідальності з іншими характеристиками особистості представника сфери публічного управління охороною здоров'я.

Відповідно до статті 80 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [8] особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть: цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. Інтерв'ювання представників сфери ОЗ (державні службовці Управління охороною здоров'я Одеської обласної державної адміністрації, керівники закладів ОЗ (ЗОЗ), лікарі ЗОЗ) показало, що лише 38,7% опитаних

респондентів називають відповідальність серед найбільш значимих якостей особистості керівника.

У філософських словниках відповідальність розглядається як етична та правова категорія, яка: 1) відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), що характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм [14]; 2) фіксує залежність особистості від соціального оточення, суспільства, держави та позначає ступінь відповідності індивідуальної поведінки існуючим нормативним зразкам [12]; 3) така, що фіксує сферу реальності, що підлягає відтворенню відповідальним суб'єктом, межі якої постійна проблема кожного суб'єкта [13]; 4) виступає як важливий принцип регуляції поведінки людини [3]. Відповідальність також має моральні основи для зобов'язання провини та покарання.

Соціологи розуміють відповідальність як (див. [12]): 1) синонім поняття «обов'язок щось зробити»; 2) наслідок порушення обов'язку; 3) прийняття чи покладання певних зобов'язань, пред'явлення на цій основі вимог до відповідної особи, групи, організації з подальшим застосуванням санкцій у разі невиконання таких зобов'язань.

Поняття «відповідальність» використовується для характеристики різних властивостей, якостей, процесів та станів особистості (див. [3, 6, 13]): характеру; інтелекту (усвідомлення відповідальності); спілкування (відповідальні відносини); активності; ініціативності; самостійності; наполегливості; конформізму; сприйняття; імпульсивності; тривожності та ін.

На думку більшості вчених, навчити бути відповідальним означає: 1) навчити усвідомлювати співвідношення прав та обов'язків, «свободи та несвободи одночасно» [10, с.428]; 2) навчити розуміти, що людина не тільки вільна, а й відповідальна [15, с.88]; 3) вміти делегувати відповідальність та брати її на себе з усвідомленням того, що ніхто інший цього не зробить, що це єдино правильний моральний вибір, без здійснення якого мучитиме совість [7, с.265].

Кудрявцева Г., визначаючи відповідальність як якість, що характеризує соціальний тип особистості [7], особливий акцент робить на вольових якостях.

Серед основних ознак відповідальності виділяємо:

- 1) точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків та її готовність відповідати за наслідки своїх дій;
- 2) здатність до співпереживання, чуйність до чужого болю та радості;
- 3) наполегливість, старанність, сміливість, стійкість, витримку.

У цілому, на сьогодні відповідальність розглядають як інтегральну властивість особистості, яка виявляється у усвідомленій, ініціативній, вільній, самостійній поведінці, що є основою особистості, механізмом організації життєдіяльності людини, багато в чому тим, що визначає успішність її діяльності.

Поняття «відповідальність» тлумачиться як усвідомлена необхідність співвідношення власної поведінки із нормами суспільства [5]. У «Психологічній енциклопедії» відповідальність розглядається як внутрішня саморегуляція і самодетермінація особистості, що опосередкована ціннісними орієнтаціями і виявляється в усвідомленні людиною причин своїх учинків і їх наслідків [11, с. 60].

Відповідальність - це гарантування особистістю досягнення результату діяльності самотужки, при заданих нею самою рівні складності та часу досягнення, з урахуванням можливих несподіванок, труднощів, оволодіння цілісністю ситуації та побудова свого оригінального контуру діяльності [4, с. 17]. Відповідальність розглядається як прагнення, здатність, готовність та процес забезпечення суб'єктом цілісності, самостійності та успішності діяльності, спілкування тощо.

У сучасних умовах посилюється орієнтація на людину як найвищу цінність процесу управління. Тому дослідження відповідальності управлінців-керівників є кроком уперед у

цьому напрямку, враховуючи, що саме ця професія, пов'язана з управлінням людьми та організацією їхньої цілеспрямованої спільної діяльності, має всеосяжний характер. Рівень її ефективності позначається на функціонуванні кожної ланки суспільства незалежно від його розмірів, сфери діяльності чи значущості в соціумі.

Загальна класифікація видів відповідальності [1]: за рівнями відповідальності (міжнародний рівень, державний рівень, рівень організації та її підрозділів, рівень власного «Я»); за часом відповідальності (за минулі, за сьогоднішні чи майбутні результати вже ухваленого рішення); за шкодою, спричиненою помилковими рішеннями. Відповідальність може бути офіційною та особистою, примусовою та добровільною. Остання сприймається як риса характеру людини – почуття відповідальності. Розрізняють дві групи офіційних видів відповідальності: технологічна; гуманітарна. До технологічних видів відповідальності належать: професійна, дисциплінарна, адміністративна, юридична, економічна та матеріальна. До гуманітарних: соціальна, партійна, етична, екологічна та політична (див. [7]).

Особливості професійної відповідальності в управлінні охороною здоров'я охоплюють ключові етичні, правові та організаційні принципи, необхідні для ефективного управління цією сферою. Численні джерела доводять, що до них належать підзвітність як прийняття відповідальності за управлінські рішення та дії, забезпечення прозорості розподілу ресурсів та оцінки ефективності; етична поведінка як дотримання моральних цінностей, таких як чесність, справедливість і повага до людської гідності; дотримання законодавства - законів, політики та нормативних стандартів охорони здоров'я з дотримання прав пацієнтів, конфіденційності і протоколів безпеки; компетенції та досвід в управлінні системами охорони здоров'я з дотриманням принципів громадського здоров'я та кращих практик, безперервний професійний розвиток з покращення якості діяльності; пріоритет пацієнта в управлінських рішеннях; відповідальне управління ресурсами; сприяння міждисциплінарній командній роботі та ефективній комунікації між персоналом; соціальна відповідальність. Зазначене дає підстави для виокремлення видів професійної відповідальності.

Юридична відповідальність передбачає дотримання законів, правил і професійних кодексів поведінки, уникнення дій, які можуть призвести до юридичних наслідків.

Етична відповідальність базується на відстоюванні моральних принципів і цінностей у прийнятті рішень; повазі до автономії пацієнта, конфіденційності та інформованої згоди (особливо у сфері охорони здоров'я).

Моральна відповідальність потребує діяти таким чином, що відповідає особистій чесності та суспільним цінностям шляхом забезпечення справедливості, чесності та поваги до людської гідності.

Фахова відповідальність пов'язана з компетентностями, що потребує підтримання необхідних знань, навичок і досвіду, безперервного професійного розвитку та самовдосконалення.

Соціальна відповідальність передбачає позитивний внесок у суспільство та громаду, врахування соціальних детермінант здоров'я, справедливості та доступу в управлінні охороною здоров'я.

Наглядова відповідальність включає контроль за роботою підлеглих (або членів команди), забезпечення безпечної практики та дотримання професійних стандартів.

Фінансова відповідальність пов'язана з ефективним та етичним управлінням ресурсами, уникненням конфлікту інтересів, забезпеченням прозорості фінансових рішень.

Відтак, види професійної відповідальності в такій сфері, як управління охороною здоров'я, тісно переплітається із етичними, правовими та соціальними обов'язками керівника.

Для нашого дослідження важливо визначити, що ключовим видом відповідальності керівників сфери публічного управління є професійна відповідальність. Щодо трактування цього поняття, то в наукових публікаціях висловлюється достатньо велика кількість

неоднозначних, а іноді й діаметрально протилежних думок. Поява цього терміна історично пов'язана з підвищенням впливу професійних асоціацій на життя суспільства взагалі і перетворенням «керівників» у провідну ланку соціуму. У розвинених країнах, зокрема у США, це сталося у середині минулого століття. Саме тоді з'явилася перша робота на тему соціальної відповідальності: книга «Соціальна відповідальність бізнесмена» Х. Р. Боуена (Bowen H.), в якій автор наголошував, що усвідомлення широких соціальних цілей у процесі прийняття ділових рішень може приносити соціальні та економічні переваги не лише окремим людям, але та суспільству в цілому [16].

Структура професійної відповідальності, з огляду на її об'єкт, включає кілька рівнів: відповідальність перед професійною спільнотою, відповідальність перед підлеглими, відповідальність перед суспільством, країною, відповідальність перед колегами та клієнтами [7].

Професійна відповідальність перед професійною спільнотою - це зобов'язання індивідів у певній професії дотримуватися етичних стандартів, норм і практик, які прийняті в їхній галузі. Це включає: дотримання етичних норм (виконання професійних обов'язків чесно, відповідально та з повагою до колег та клієнтів); постійний професійний розвиток (участь у навчанні та підвищенні кваліфікації, щоб залишатися в курсі новітніх тенденцій і знань у своїй сфері); взаємна підтримка (співпраця з колегами для сприяння розвитку професії та підтримки високих стандартів роботи); відповідальність за наслідки (визнання і прийняття наслідків своїх дій, зокрема, якщо вони можуть негативно вплинути на інших або на професію в цілому); відкритість та прозорість (чесне спілкування з колегами, а також готовність до обговорення і критики своїх дій).

Професійна відповідальність перед підлеглими полягає в зобов'язаннях, які керівник або менеджер має щодо своїх працівників. Це включає: справедливе і чесне управління (керівник повинен забезпечувати рівні умови для всіх підлеглих, приймати рішення на основі об'єктивних критеріїв і уникати упередженості); підтримку і розвиток (забезпечення можливостей для професійного розвитку, навчання та кар'єрного зростання підлеглих. Це може включати менторство, навчальні програми або надання ресурсів для саморозвитку); чіткість комунікації (постійне і зрозуміле спілкування щодо очікувань, цілей, завдань та зворотного зв'язку з метою забезпечити, щоб підлеглі знали, чого від них очікують); підтримка робочого/ділового середовища (створення позитивного, підтримуючого і безпечного робочого/ділового середовища, де підлеглі можуть вільно висловлювати свої думки і побоювання); визнання досягнень (визнання і оцінка роботи підлеглих, що може підвищити їхню мотивацію і задоволеність роботою); етичні стандарти (встановлення і дотримання етичних норм у відносинах із підлеглими, включаючи повагу до їхніх прав і інтересів).

Професійна відповідальність перед суспільством - це зобов'язання фахівців діяти таким чином, щоб їхні дії сприяли загальному добробуту, захищали інтереси громади та враховували наслідки для навколишнього середовища. Погорелова Т. описує такі основні аспекти цього поняття (див. [9]): етичні стандарти (дотримання високих етичних норм і стандартів, що сприяють довірі суспільства до професії); соціальна справедливість (зобов'язання діяти на користь справедливості, рівності та прав людини, враховуючи інтереси всіх верств населення); вплив на громаду (усвідомлення впливу своєї професійної діяльності на місцеву громаду та суспільство в цілому, а також активна участь у вирішенні соціальних проблем); стійкий розвиток (прагнення до сталого розвитку та відповідального використання ресурсів, щоб забезпечити благополуччя майбутніх поколінь); взаємодія з суспільством (дослухання до потреб і думок громади, активне залучення до процесів прийняття рішень, які стосуються суспільства); прозорість (відкритість у діяльності, звітність перед суспільством за свої дії та рішення).

Професійна відповідальність перед клієнтами, на думку А.Бірюкової, це зобов'язання

фахівців забезпечувати високий рівень обслуговування, відповідати на потреби та очікування клієнтів, а також діяти в їхніх інтересах [2, с.126-127]. Можна визначити такі аспекти цього поняття: якість послуг, що передбачає забезпечення високої якості продуктів або послуг, які надаються, відповідно до стандартів галузі та очікувань клієнтів; чесність і прозорість, які забезпечують відкритість у комунікації з клієнтами, правдиве інформування про можливості, ризики та умови обслуговування; конфіденційність, яка означає захист особистої інформації клієнтів і дотримання норм конфіденційності в обробці даних; відповідальність за наслідки професійної діяльності у разі помилок або недоліків у наданні послуг, готовність визнавати свої помилки, вживати заходів для їх виправлення та компенсувати можливі збитки; чуйність до потреб, а саме активне слухання та врахування потреб і побажань клієнтів, адаптація послуг відповідно до їхніх вимог; професійна етика, яка вимагає дотримання етичних норм у відносинах з клієнтами, включаючи повагу, доброзичливість і чесність; постійне навчання як прагнення до підвищення кваліфікації та вдосконалення своїх навичок для кращого обслуговування клієнтів. Збільшення обсягу управлінських повноважень безпосередньо корелює з підвищенням вимог до рівня внутрішньої відповідальності керівника. Особиста відповідальність нерозривно пов'язана зі сферою мотивації особистості, її інтелектуальними здібностями, а також морально-етичними переконаннями. Тому в соціально-психологічних дослідженнях вона часто тлумачиться як морально-етична відповідальність, що актуалізує її усвідомлений внутрішній характер. Відповідальність є інтегральною характеристикою, яка визначає поведінкові моделі та професійну діяльність особистості, базуючись на усвідомленні приналежності до певної професії, а отже – прийнятті її цінностей та цілей. У сфері охорони здоров'я це передбачає відповідальність за дотримання встановлених стандартів медико-управлінської практики, забезпечення компетентної роботи та уникнення шкоди пацієнтам, колегам, мешканцям тієї чи іншої території. Недотримання цих стандартів може призвести до дисциплінарних стягнень, юридичних наслідків або шкоди професійній репутації. Вимоги до посади - це конкретна кваліфікація, навички та обов'язки, необхідні для ефективного виконання роботи. Зазвичай вони включають: освітню кваліфікацію, тобто ступень, сертифікати або спеціалізоване навчання; досвід та практичні знання; технічні навички надання відповідних послуг; м'які навички, а саме здібності до спілкування, лідерства та командної роботи; юридичні та етичні стандарти дотримання законів, кодексів поведінки та організаційної культури. І професійна відповідальність, і вимоги до посади підкреслюють важливість компетентності, підзвітності та дотримання встановлених норм у професійному середовищі.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Необхідність аналізу таких категорій, як «професійна відповідальність», у контексті управлінської практики у сфері ОЗ обумовлена різноманітними факторами, оскільки суспільство потребує чіткої організації і передбачуваності у сфері охорони здоров'я. Розуміння сутності та умов, за яких виникає професійна відповідальність керівників сферою ОЗ, є складним і важливим завданням. Аналіз цієї проблеми свідчить про те, що питання професійної відповідальності потребує глибокого вивчення. Зазвичай досліджується лише правовий аспект, зокрема законодавче регулювання, а також питання цивільно-правової відповідальності за неналежне виконання своїх посадових обов'язків та надання медичних послуг. Однак мало уваги приділяється соціальним та правовим процесам, які виникають через взаємодію професійної діяльності медичних працівників та відповідальності медичних закладів, а також умовам настання цієї відповідальності. Сформована професійна діяльність орієнтована на те, щоб досягати запланованої мети; здійснюватися як порядок дій та операцій, які реалізують технологію професійного процесу; відповідати певній нормі професійного процесу; здійснюватися на основі досягнення відповідної мети. Аналізуючи поняття «відповідальність», «професійна відповідальність», можна говорити, що суб'єкти соціальної взаємодії діють відповідально; усвідомлюють свій професійний і громадянський

обов'язок і дотримуються інтересів суспільства та держави; із честю виконують професійні вимоги. Сформованість професійної відповідальності є головним критерієм оцінки рівня професійної зрілості представника сфери публічного управління.

Література

1. Алексєєнко Т. Відповідальність особистості. Енциклопедія освіти. ред. В. Кремень. Київ: Юрінком Інтер. 2008. С. 106-107.
2. Бірюкова А.М. Принцип пріоритету інтересів клієнта в системі етичних засад адвокатської діяльності. Вісник кримінального судочинства. № 4. 2017. С. 121-128.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Дуравкіна Н. Відповідальність як складова механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина. Юридична наука і практика № 2. 2011. С.15-21.
5. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
6. Короткий тлумачний словник української мови. Головредактор: Д. Г. Гринчишин. 1-ше вид. 1978, 2-ге вид. 1988, 3-тє вид. 2004, одним томом. Київ: Радянська Школа; Просвіта.
7. Кудрявцева Г. Джерела походження і види відповідальності особистості. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2018. С. 264-266.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
9. Погорелова Т.Ю. Сутнісна основа поняття професійної відповідальності майбутнього менеджера. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/19295/1/статья.pdf>
10. Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Серія Право. Випуск 80: частина 2. С. 426-431.
11. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
12. Словник соціологічних термінів. URL: https://ua.kursoviks.com.ua/metodychni_vkazivky/article_post/4272-slovník-sotsiologichnikh-terminiv-sotsiologiya-dondu
13. Сучасний тлумачний словник української мови. Головредактор: В. В. Дубічинський. . Том. Харків: Школа. 2006.
14. Філософський словник соціальних термінів: близько 900 слів / за ред. В. Крисаченка. Харків: Корвін. 2002. 672 с.
15. Шевчук Л. Людина та її відповідальність у сучасному світі. Людина і культура. 1. 2021. С.86-102.
16. Bowen H. R. Social Responsibilities of the Businessman. University of Iowa Faculty Connections. University of Iowa Press; Reprint edition. 30 Dec. 2013. 298 p.

References

1. Aleksieienko T. Vidpovidalnist osobystosti. Entsyklopediia osvity. red. V. Kremen. Kyiv: Yurinkom Inter. 2008. S. 106-107.
2. Biriukova A.M. Pryntsyp priorytetu interesiv kliienta v systemi etychnykh zasad advokatskoi diialnosti. Visnyk kryminalnoho sudochynstva. № 4. 2017. S. 121-128.
3. Velykyi tлумachnyi slovník suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.). Uklad. i holov. red. V.T. Busel. K.; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.

4. Duravkina N. Vidpovidalnist yak skladova mekhanizmu zabezpechennia prav i svobod liudyny y hromadianyna. Yurydychna nauka i praktyka № 2. 2011. S.15-21.
5. Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy ; holov. red. V. H. Kremen. Kyiv : Yurinkom Inter, 2008. 1040 s.
6. Korotkyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. 1-she vyd. 1978, 2-he vyd. 1988, 3-tie vyd. 2004, odnym tomom. Kyiv: Radianska Shkola; Prosvita. Holovredaktor: D. H. Hrynchyshyn
7. Kudriavtseva H. Dzherela pokhodzhennia i vydy vidpovidalnosti osobystosti. Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy. Kharkiv, 2018. S. 264-266.
8. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 r. № 2801-KhII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
9. Pohorielova T.Iu. Sutnisna osnova poniattia profesiinoi vidpovidalnosti maibutnoho menedzhera. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/19295/1/statia.pdf>
10. Popovych T.P Spivvidnoshennia prava ta oboviazku: moralno-etychni zasady. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu, 2023. Seriia Pravo. Vypusk 80: chastyna 2. S. 426-431.
11. Psykholohichna entsyklopediia / avt.-uporiad. O. M. Stepanov. Kyiv : Akademvydav, 2006. 424 s.
12. Slovnyk sotsiolohichnykh terminiv. URL: https://ua.kursoviks.com.ua/metodychni_vkazivky/article_post/4272-slovnik-sotsiologichnikh-terminiv-sotsiologiya-dondtu
13. Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. Holovredaktor: V. V. Dubichynskiy. . Tom. Kharkiv: Shkola. 2006.
14. Filosofskiy slovnyk sotsialnykh terminiv: blyzko 900 sliv / za red. V. Krysachenka. Kharkiv: Korvin. 2002. 672 s.
15. Shevchuk L. Liudyna ta yii vidpovidalnist u suchasnomu sviti. Liudyna i kultura. 1. 2021. S.86-102.
16. Bowen H. R. Social Responsibilities of the Businessman. University of Iowa Faculty Connections. University of Iowa Press; Reprint edition. 30 Dec. 2013. 298 p.